

КАЛЕМДЕШ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Аскар уулу Таалай

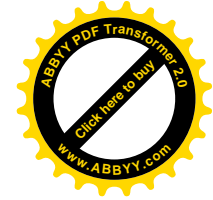
ЖАЗУУЧУ – «ТЕГИРМЕНЧИ»

Ч.Айтматов Н.Байтемировго арналган макаласын «Н.Байтемировдун эпосу» (Ала-Тоо,1986,№4) деп атаптыр. Биз баяндоо тегиндеги чыгармалардын бардыгын эле эпика деп айтып жүрөбүз. Чыңгыз Төрөкуловичтин койгон темасында андан бир аз башкараак маани камтылган. Аны жөнөкөй аталыштан бөлөкчө ыңгайда түшүндүрүүгө болот. Демек, ал жаңы типтеги эпосту жараткан адам, б.а. Н.Байтемиров биринен сала бирин улаштырып, удаалаштырып жазган романдарында кыргыз элинин советтик доордогу башынан кечирген эң маанилүү окуяларынын көркөм летописин түзүүгө жетишкен таланттуу инсандардын бири. Эгерде Ч.Айтматовдун мүнөздөмөсүн колдонсок, «жазуучу-тегирменчи» Н.Байтемиров «ошол өз иши менен күндүр-түндүр, жайдыр-кыштыр алышып, кашы-башына чейин агала болгон талбаган эмгекчини–тегирменчини элестетет... Мына, жарым кылымдан ашуун убакыттан бери кыргыз адабиятынын шарына орнотулган «Байтемировдук чыгармачыл тегирмен» өзүнүн ташын айлантып жатат. Ар кыл таланттуу жана сейрек, чыныгы «тегирмендей эмгекчил» жөндөмгө ээ жазуучу Н.Байтемиров кыргыз элинин жаңы көркөм адабиятынын активдүү негиздөөчүлөрүнүн бири.

Кыргыз маданиятынын тарыхын байтемировдук поэзия, драматургия, проза, публицистика, опералык либреттистика жана балдар жанрындагы чыгармаларсыз элестетүү мүмкүн эмес. Улуттук көркөм сөз өнөрүнүн биринчи муундагы сүрөткеринин мындай төрт тарабы төп келген таланттуулугу кокусунан болгон көрүнүш эмес эле». Өтө таамай тартылган Н.Байтемировдун чыгармачылык портрети мына ушундай. Эми аны бир аз чечмелөөгө аракеттенип көрөлү. Анын адабий ишмердигиндеги алгачкы прозалык төлү – «Азамат» повести. Согуш темасына арналган бул чыгармасы схемалуу жана декларативдүү болуп калган. Ал толук мыйзамченемдүү, анктени, ал татаал өнөрдүн ичине кире албай, аны алыстан гана байкап, көз салып турган чагы эле. Андан кийинки «Салтанат», «Жаш жүрөктөр» романдары да согуш темасына арналган. Албетте, алга жылыштар байкалат. Бирок, ошол мезгилде кеңири таралган «конфликtsizдик» деп аталган теория ага өзүнүн күчтүү таасирин тийгизгендиктен, аларда да схематизмдин издери байкалбай койбойт. Мында өндүрүштүк маселелер алдыңкы планга чыгып, адамдын ички дүйнөсүн изилдөө экинчи катарда калган.

Н.Байтемиров Москвадагы Горький атындагы адабият институтун бүтүргөндөн кийин чыгармачылыктын жаңы этабына чыккан деп айтсак болот. Ал эми көркөм адабияттын бирден-бир предмети адамдын татаал ички дүйнөсүн терең изилдөөгө багыт алды. Мында ал айрым бир оош-кыйыштарга карабастан, негизинен ийгиликтүү жолдо жүрүп келген. Бул жагынан тарыхый-өмүр баяндык темада жазылган «Жылдызкан» жана «Тарых эстелиги» романдары мисал боло алат. Буларда башкы каармандардын образдарын түзүүдөгү бир кылка плакаттуулуктан качып, алардын психологиясын, жан-дүйнөсүндөгү карама-каршылыктарды бир кыйла ишенимдүү ачып берүүгө жетишкен.

Колхоздоштуруу совет коомундагы өтө татаал мезгилдердин бири. Жеке менчикчил аң-сезимди башка нукка буруу – бул Октябрь революциясынан мааниси кем турбаган окуя эле. Түштүк Кыргызстандан чыккан алгачкы активист аялдардын бири Уркуя Салиева кырчылдашкан тап күрөшү мезгилинде совет өкмөтүнүн иши үчүн өз өмүрүн да аяган жок. Анын кулактар тарабынан өлтүрүлүшүн автор жеткиликтүү аргументтей алган. Ал учурда Уркуянын тегерегинде жүргөн активтердин айрымдары жүзүн өзгөртүп алган душмандар болчу. Ошон үчүн анын ар бир жасаган кадамы катуу каршылыкка учурап, жаш келиндин айласын кетирген. Ага кошумча колхоздук түзүлүштүн артыкчылыгына ишенбегендер да бир топ бар эле. Район жактан келген өкүлдөрдүн арасында да ичтен бүлдүргүчтөр жүргөн. Ошентип, жаңы түзүлүштүн душмандары Уркуянын сары изине чөп салып андып, ар түрдүү ушактарды таратып, адегенде партиядан чыгарып, андан соң көзүн тазалоого жетишишкен. Бул кашкайган турмуш чындыгын Н.Байтемиров таасирдүү жана ишенимдүү сүрөттөй алган. Бирок, кара иштердин беги акыры

ачылды. Уркуянын эмгеги текке кеткен жок. Совет өкмөтүнүн иши оңунан чыкты, эмгекчи калк кыйын күрөштө жүрүп, колхозду уюштурушту.

Тап душмандарынын зыянкечтик жоруктарын Н.Байтемиров мында да терең, таасирдүү деңгээлде ошол эле жылдарда жазылган «Акыркы ок» романында көрсөтүп берген.

«Мындан көп жылдар мурун, - деп жазат Ч.Айтматов, - биздин айрымдарыбыз каламдарыбызды жаңыдан шилтеп жатканда, Н.Байтемиров «Сонундар дүйнөсү» деген жалпы ат менен романдардын түрмөгүн жазууну ойлогон. Кыргыз тилинде жети романы бар. Кийинки экөө «Козголоңчу секелек жана Сыйкырчы», «Турмуш элеги» кыргыз элинин турмушунан алынган ошол кеңири ойлонулган эпопеянын уландысы... буларды окуп көрүңүздөр, мында бекер сөз, ооздун жели жок. Алардан окурман өткөн жана учурга карата бүгүнкү күндүн философиялык көз карашы менен куралданган чыныгы улуттук көркөм ой жүгүртүүнү көрө алат».

Кыргыз романдарынын өнүгүшүндө Н.Байтемировдун сиңирген эмгеги өлчөмсүз чоң. Жазуучуларыбыздын арасынан мынчалык тез жана жемиштүү иштегендери аз чыгар. Бирок, бат жазуу менен Н.Байтемиров жалаң эле саман-топондорду түшүм деп жыйнап алып жаткан жокпу? Мындай суроонун коюлушу толук табигый нерсе, анткени, айрым убактарда шашылган адамдардын кызылды топондон бөлүүгө шайманы келе албай калышы мүмкүн да! Жок, Н.Байтемировдогу айрым бир аша чапмаларды, жадатма көп сөздүүлүктү сабыр этип бир азга көңүлдөн чыгара турсак, анын түшүмдү таза жыйноого карата жасаган бир кыйла ийгиликтүү аракеттери бар. Аны Айтматов артыкча баалаган «Турмуш элеги» романы менен деле далилдесек болот. Аталган чыгарманы жазууда автор көп изденген, түйшүктөнгөн. Өзгөчө, баштапкы жылдардагы бир кылка монотондуу баяндоодон качып, романдын көркөм курулушун бөлөкчө уюштурууга жасаган аракети кубаттоого арзыйт. Бул колхоздо отуз жылдан ашык башкарма болуп, карыя жашына келген Серкебай шарттуу каарман Өткөн чак менен жолугушкан мезгилден тартып окуя чиеленишип, сюжеттин андан аркы жүрүшүндө драматизм күч алат. Серкебай басып өткөн өмүр жолун кайрадан бир сыйра талдоодон өткөрүп, ошол аркылуу каармандын образы акырындап өнүгүп отурат. Бирок, чыйратылган сюжет бир ыргак менен жүрүп отурбайт. Айрым убактарда автор Серкебайдын мүнөзүн ачууга анча пайдасы деле жок кирди-чыкты окуяларды аралаштырып жиберип, окуучуну бир аз мүдүрүлтүп алат. Мындай убактарда Н.Байтемиров да өчөшкөндөй эргип кетет, тизгинди бош кармап, тээ ойдун аягына түшүп кетип, анан гана кайра тартат. Окуучу булуң-буйткага максатсыз чуркап кеткен Өткөн чакты күүтүп, Серкебай алдастай түшөт. Окуучуга ушул тапта булардын кайым айтышып, кекээр сүйлөшкөн сөздөрү керек. Автор анткен жок, турду да, Сарысултан баянынан өтүп кетти. Ал окуядан чыккан жыйынтык мындай: **«Адам көп мамилени айбандан, канаттуу куштан үйрөнгөн».** Жомокту саймедиреп айтып турган - бул бала Серкебай. Эмне себептен бул сөз чыгып жаткандыгын окурман жакшы андай албай калат. Суроо туулат. Жомок менен негизги сюжеттин кандай байланышы бар? Биздин оюбузча, ал жөн эле пайдасыз жаамаачыланган бир нерсе болуп калган.

Романдын биринчи бөлүмүнүн аты –«Кара көйнөк». Окуя Соң-Көлдө өтөт. Ачыгын айтканда ушул бөлүмдүн окуясы курч жана маңыздуу. Серкебайдын мүнөзүн ачууга өтө керектүү. Ушул жерде эпизоддук түрдө болсо да 92 жаштагы Бирмыскал байбиченин, жесир аял Калыйчанын романтикага жуурулган даана образдары чыга келет. Бирок, ушундай залкар адамдарга чейин жетип, алардын ошол алаамат замандагы сонун иштерине күбө болгонунузча Сизди «Соң-Көл» жөнүндөгү патетикага толгон узун монолог бир аз чарчатып коет.

Романдын экинчи «Ички кайрыктар» деген бөлүмүндө Серкебайдын жумгалдан кетип, Чүй жеринде тентип жүргөн учуру баяндалат. Бул да башкы каармандын өмүр жолундагы маанилүү урунттуу учур. Баягы кара көйнөк кийип, Бурмаканды уурдап чыгып, бети кара болгон Серкебай дагы эле татаал жолдо жүрөт. Турмуш аны өйдө-төмөн өкчөп, өз элегинен өткөрүп жатты. Аны менен кошо Серкебайдын да мүнөзү экчелип сыноодон өттү. Каармандын өмүр жолундагы дагы бир орчундуу психологиялык учур 1-2-бөлүмдөрдө автор тарабынан дурус ачылган. Ушул главадагы Көмүрчүнүн эпизоддук образы да романтиканын отуна бөлөнгөн. Турмуш тарбиялайт дегенибиз мына ушул Бирмыскал, Көмүрчү сыяктуу адамдарга байланыштуу. Көмүрчүнүн баскан-турганын, жасаган иштерин көрүп отуруп, Серкебай өзү эле чыйрала баштайт.

«Жылан» деген үчүнчү бөлүмдө согуш учуру, анан Серкебайдын ордуна кийин башкарма болгон Кызалактын бала күндөрү сүрөттөлөт. Ачыгын айтыш керек, согуш учуру оригиналдуу, кайталангыс түрүндө жазылган эмес. Автор аркы-берки окуяга бир урунуп, негизги түйүндү билгичтик менен кармай албаган сыяктуу. Биринчи эле жети катын окуясы жөнүндө. Аялдар согуш кезинде кыйналды, эркектерден көзү катып куруду деген ой көп эле чыгармаларда бир түрдүү, андан да одонороок формада кайталанып келген. Бир кезде К.Жусубалиев кайнатасына учкашып баратып, эркек жытына туруштук бере албай эшиктен кулап түшкөн келинди жазганда бир топ чурулдадык эле. Бир топтору «бул турмуш!» деп ошондо да моюн беришкен эмес. Н.Байтемировдун жети келини деле кызыл көрсө басып жыгыла турган карышкырдай жутунушат. Автор—«бул согуш, согуш!» деп кейиген болот. Бирок, ошол эпизоддо баары бир одоночулуктун издери сезилип турат. Тим эле көчөдө сүйлөшкөн сөздөр күргүштөгөн боюнча китепке кирген. Келиндер башкармага минтип кайрылышат: «Бүгүн үйүңдө бол, Бурмакан жеңеме барып жети күнгө майыңы сурап алалы деп жатабыз... Аттын деле майын берет тура, бир күндө бизге ат бол башкарма. Жоргосун салдырып, тиги Коконго жетип кайрылалы» (210-бет). «Уругу кургаган мен эле бекенмин, жумурай журттун баары... Карышкырга айланып калыптыр дебем, башкарма, катын эле бойдонбуз» (211-бет). Жалпы эле аял-эркектин мамилесин жазууда Н.Байтемировдо айрым бир аша чапмайлар барбы деп ойлойбуз. Бурмакан менен Серкебай баш кошкон түндү натуралисттик мүнөздө мындайча сүрөттөлөт: «Кыз кылыгындай назик нерсе дүйнөдө жок эмеспи... Бурмакан жаандан, шамалдан коркпой эле мен керек болдум». Ал анча деле сүйлөгөн жок. Ага эмне жетпей турганын кармаганы, өзүнө тартканы айтып турду. Колубузга бир ала кийиз урунду. Анын бир жагын астыбызга салып, бир жагын үстүбүзгө жамындык... Биз бир бүтүн болуп бириктик (179-бет). Мынчалык майдалап, анан анчалык ашкере ачык жазбаса эмне болот? Ар бир элдин өзүнчө психологиялык менталитети бар эмеспи! Аял, эркектин мамилесин берүүдө элибизде сыр жашырган маданияттуулук жокпу? Мисалы, Н.Байтемировдо «ага жигиттин бекем кучагы керек болду» деген бир сүйлөм бар. Биздин оюбузча, ушул жерге эле чекит коюп, сөздү андан ары майдалаштын кажаты жок эле. Дагы айтарыбыз, бул эпизодго караганда кыз Бурмакан кырсыкка учураган түн алда канча элестүү, маңыздуу сүрөттөлгөн. Үчүнчү бөлүмдө Серкебайдын кар үнкүргө түнөгөнүн сүрөттөгөн жерде да ашыкбаш көп сөздүүлүк кездешет.

«Турмуш элеги» романынын «Торгой» деген акыркы бөлүмү пенсияга чыккан Серкебайдын көңүл туйгуларын сүрөттөөгө арналган. Бул главада дагы бир психологиялык учур - Серкебайдын эки аялынын: бири - илгерки, бирөө-кийинки жолугушуу сценалары. Автор ошол кездеги Серкебайда болгон ар түрдүү эмоциялык толкундарды да бир топ билгичтик менен жазган.

Жалпысынан алганда роман окугандарды көңүл кош калтырбайт. Негизинен башкы каарман Серкебайдын басып өткөн узак жолу көз алдыга тартылып, образдын жугумдуулугу да сезилбей койбойт. Ушул жерде эскерте кете турган бир нерсе, Серкебайдын речтик мүнөздөмөсү жөнүндө. Серкебайдын атынан баяндалып, же ошонун эскерүүсү менен берилип жаткан окуя каармандын жаштык жана мүнөз өзгөчөлүгүнө ылайык келиши керек эмеспи. Ал эми Серкебайдын саймедиреп рифмалаштырып сүйлөгөн сөздөрүчү? Булар кандай зарылчылыктан келип чыкканын жакшы түшүнбөдүк. Көп убактарда каарман: «Изүм ташмын, жермин, суумун» (129-бет). «Бурмакан» бардыгыбыздын көркүбүз, сөзүбүз, күлкүбүз, шаттыгыбыз, күүбүз, жаныбыз, ачык-асманыбыз (151-бет) деген сыяктуу мүнөздөмөлөрдү колдонот. Турмушта адам минтип сүйлөбөсө керек, айрыкча жетимиш жаштагы Серкебай үчүн мындай куру жалтырактыктын кереги эмне? Анан да ушунча жыл эл башкарып жүргөн, жакшы менен жаманды, эски менен жаңыны көргөн нускалуу карыя автордун кыстоосу менен тили келбеген орусча сөздөрдү колдонот. «Менин бир оорум **«застраховщик»** дейт ал» (112-бет). Бул сөз билими бар адамдарга деле бир окуганда жете койбойт. Серкебай **«провокация»**, **«контраст»**, **«протест»**, **«нерва»**, **«мещать»** сыяктуу сөздөрдү да оңой эле айтат. Кыргыз лексикасына кирип кеткендери болсо айла жок, ал эми кыргызча түшүнүгү, эквиваленти турган сөздөрдү орусча берүүнүн зарылдыгы бар беле?!

Каарман өзүнчө ойлонгон кезде анын ою өйдө-төмөн, чалды-куйду боло бериши мүмкүн. Чыгармада ошондой формада берүү да керектир. Бирок, каарман ойлоп жатат, каарман сүйлөп жатат деп эле ашкере кетип калуу орунсуз. Бирөө минтип сүйлөйт: «Ошондуктан, аялзатын

жоготуп, ортосунан бирдеме чыгарса «паял» деп. «Какачтай болуп мобул статистиканы айт, деле аялдар эркектен көп болуп» (53-бет).

Н.Байтемировдун орчундуу бир кемчилдиги турмушта эмнени көрсө, эмнени укса ошонун баарын эле ылайыгы келген, келбегенине карабай, чыгармага үйүп жыя берген жерлери бар. Мисалы үчүн, алар булар: «Кээ бир шоферлор катын балдарын ташыйт экен, анан алар начальнигин күткөндө жөн отурбай китеп окубайбы: кыргыздар ырчы, тоосу да, ташы да ырдайт; Илгери кызды жигит алчу эле, эми жигитти кыз алчу болду. Өгүнү үч кыз бир жигитти машинага салып алып барып, үчөөнүн бирөө күйөө кылып **алышкан имиш**; Адамды эки нерсе – катын жана арак бузат; Тышка чыкса аялы экөө деле колтукташып ынак көрүнөт, үйүндө кудайдын куттуу күнү чыр-чатак; Кыз бала убагында эрге тийген жакшы; Ошто пара жеп бир мугалим камалыптыр; Азыр мугалимдер көңүлүн малга берип коюшту, окууга тоскоол болуп жатат; Аялынан башкага жылмайбаган мен да өлөм, **катын жандуу Шыйкынбай да өлөт**», жана башка ушул өңдүү.

Жыйынтыгында айтаарыбыз «Турмуш элеги» романында өзүнчө лирико-романтикалык стилдик көрүнүш бар. Жазуучу көрүнүштөрдү, нерселерди сүрөттөөдө аларга кандайдыр бир жүрөк жалынын чачып, лирикалык мүнөз берет. Мисалга анын кыз көркү, кыз сулуулугу жөнүндөгү ойлорун окуп көрөлү: **«Кээде дал төбөдөн үйдөй жылдыз көлкүлдөп эрип, түндүктөн куулуп, үй ичине түшкөндө кыз бети ылдый шоргологон кезин көрсөңүз ээ!»**. **«Кыз таманынан калган бетеге бетиндеги изчи! Басып өткөндөн соң аздан акырын кайра баш көтөрсө, жел термеп калыбына келе түшсө, ошол жапырылып кайра турганына, кыздын буту башканы эмес, ошо өзүн басканына ыраазы болгонсуган түрү байкалчу»**.

Жазуучу көп убактарда адабий шарттуулукту колдонот. Мисалы, жесир аял салт боюнча эртели-кеч эрин жоктоп кошок кошо, үй ичи кандайдыр мундуу, капалуу: **«Ал үйдүн үзүгүнөн туурдугуна, боо-чуусуна, кереге, ууктарына, түтүн чыкчу түндүгүнө, ала баканына дейре жаш. Жагылган от ыйлайт, кайнаган казан ыйлайт, баарысы, ал түгүл керегенин көгү ыйлайт»** (75-бет).

Шарттуулук, башкача айтканда, жандандырып сүрөттөө илгертен бери эле оозеки чыгармачылыкта, дүйнөлүк адабиятта кеңири колдонулуп келе жаткан ыкма. Кыргыз романдарында аны Н.Байтемировго чейин мынчалык жыш колдонгон эч ким боло элек эле. Автордун чыгармасынын көтөрүңкү маанайы да ошол шарттуулуктун молдугуна байланыштуу го. Албетте, муну кээде орундуу, кээде орунсуз дегендей.

Ал эми «Козголоңчу» - нагыз романтикалык стилде жазылган роман. Анын башкы каарманы тоодо жашырынып жүрүп, жергиликтүү бийликке каршы активдүү күрөшкө аттанган Токтор деген адам. 16 жаштагы Арууке ошол эрки күчтүү, тайманбас кишинин тарбиясы аркылуу ал дагы адилетсиздик, наадандык жана караңгылык менен келишкис оппозицияга чыгат. Жазуучу өзүнүн поэзиясына мүнөздүү көтөрүңкү стилди бул чыгармасында да кең-кешири колдонуу аркылуу ошол жаркын образдарды жаратып берүүгө жетишкен. **«Н.Байтемировдун чыгармачылыгында реализм менен романтизм өз ара жуурулушуп, анын прозасына ак менен караны, сулуулук менен түркөйлүктү баалоодо жасалмасыз чын ыкластуулукту, чын пейилдүүлүктү тартуулоо аркылуу бир бүтүн көркөмдүктү жаратып, эриш-аркак жашап турат»** дейт Ч.Айтматов. Бул абдан таамай мүнөздөмө. Жогоруда аталган эки романды, айрыкча «Козголоңчуну» окуган адамдар ошол өзгөчөлүктү даана байкай алат. Ал эми чабан кыз тууралуу жазылган «Дил адеби» романында да, романтиканын жалыны жанып турат. Аны чыгарманын бүтүндөй көркөмдүк турпатынан, сюжетинен да байкай алабыз.

Н.Байтемиров күчтүү учкул ойдун акыны. Анын поэзиясы кудум Ж.Бөкөнбаевдики сымал от менен жалынга чулганган. Бир жыйнагын «Махабатым - канатым» деп коюптур. Мына ушунун өзүндө эле канча поэзия жатат. Махабат акынга канат бүтүрөт экен да, ал анын сыйкырдуу күчү менен кол жеткис бийиктикке көтөрүлүп, окурманды тамшантып турат экен. Ушуга байланыштуу Ч.Айтматовдун дагы бир чулу айтылган сөзүн келтире кетүүгө туура келет: **«Поэзия Н.Байтемировдун чыгармачылыгында ар дайым негизги аныктоочу жанрлардын бири болгон жана болуп кала берет. Ал сөзү курч, жаркын, өзүнүн көркөмдүгү менен уккан кулактын курчун кандырып, жанды жыргаткан жогорку чеберчиликтин, күчтүү демдин, улуу өзгөчөлүктүн поэзиясы»**.